

ВАЖЛИВЕ ПОПОВНЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ ВАЛЕНТИНА ОТАМАНОВСЬКОГО

Пропоноване читачам видання поповнює друковану історіографічну спадщину відомого українського історика, громадсько-політичного діяча, організатора краєзнавчих студій на Поділлі, педагога Валентина Отамановського. Кілька років тому, ще до повномасштабного російського вторгнення в Україну, дізнавшись про те, що докторську дисертацію В. Отамановський захистив у Ленінградському університеті, автор цієї передмови звернувся до керівництва наукового архіву університету з проханням надіслати її копію для опрацювання вінницькими дослідниками. Проте перше знайомство з копією дисертації викликало розчарування. По-перше, її якість була такою, що багато сторінок читалися вкрай погано, а деякі – не піддавалися прочитанню зовсім. По-друге, текст дисертації був перевантаженим цитуваннями марксистсько-сталінської догматики, до якої дисертант апелював при формуванні ідейно-методологічної основи дисертації. На час захисту дисертації Сталін уже вмер, але гнітюча догматика сталінізму надовго зависла над вченими істориками. З іншого боку, і це найголовніше, дослідницька фактологічна тканина дисертаційної роботи вражала багатством посилань на опубліковані, а головне – не використовувані раніше – джерела, передовсім на актові книги, більшість яких згоріла в роки Другої світової війни. Останнє спонукало знову й знову повертатися до тексту дисертаційної праці В. Отамановського, і, зрештою, сприйнявши як цілісність, у листопаді 2023 р. взятися за її переклад з метою розкрити найціннішу її частину сучасному читачеві.

Визначальною сторінкою в творчій біографії вченого стала його дослідницька та науково-організаційна діяльність у Вінниці, де успішно функціював створений і очолюваний ним Кабінет вивчення Поділля¹⁾. Тоді ж він розпочав і свої наукові студії над історією Вінниці, використовуючи друковані матеріали обласної книгозбірні та обласного архіву. Сам дослідник указує, що його робота над рукописними джерелами з історії Вінниці та загалом міст Правобережної України тривала майже тридцять років: «Упродовж 1924–1953 рр. нами були використані рукописні джерела російською, українською, латинською, польською та іншими мовами»²⁾. Зокрема, 1928 р. Народний комісаріят освіти надав В. Отамановському чотиримісячну оплачувану відпустку для роботи в Києві над завершенням кандидатської дисертації³⁾. Як видно, саме тоді він опрацьовував актові книги, що зберігалися у фондах столичних бібліотек і музеїв і стосувалися історії Вінниці XVII–XVIII ст.

За люб'язного сприяння директора Центрального державного історичного архіву п. Ярослава Файзуліна його колеги з Центрального державного архіву вищих органів влади України підготували довідку про працю В. Отамановського з матеріалами колишнього Центрального архіву давніх актів у Києві, внутрішні фонди якого зберігаються у ЦДАВОУ. Складаємо подяку всім причетним за це сприяння в організації та написанні довідки. У справах теперішнього Центрального державного архіву вищих органів влади України збереглися певні відомості про працю В. Отамановського в Центральному архіві давніх актів у Києві за 1926–1929 рр. Зокрема, у звіті про працю ЦАДА у Києві за

¹⁾Кабінет вивчення Поділля – яскрава сторінка краєзнавчого руху на Вінничині (1924–1930) : бібліогр. покажч. / уклад. Г. М. Авраменко, Т. Р. Соломонова. Вінниця, 2011. 112 с.

²⁾*Отамановский В. Д.* Города Правобережной Украины под властью шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века (проблема возникновения и развития украинского феодального города). Т. 1 : ист. исслед. : дис. ... д-ра ист. наук. Саратов, 1954. С. 29.

³⁾*Робак І. Ю., Савчук З. С.* Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки. Харків : Колегіум, 2013. С. 66.

МІСТА
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII –
XVIII СТОЛІТЬ: ПАНОРАМА
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ

§ 1. Об'єкт і завдання дослідження

<...> Як при визначенні загального поняття *місто*¹⁾, так і при окресленні вужчого поняття *місто в правовому сенсі* нам часто доведеться користуватися *аналітичними* поняттями, тобто поняттями, створеними на основі аналізу виучуваних актових джерел.

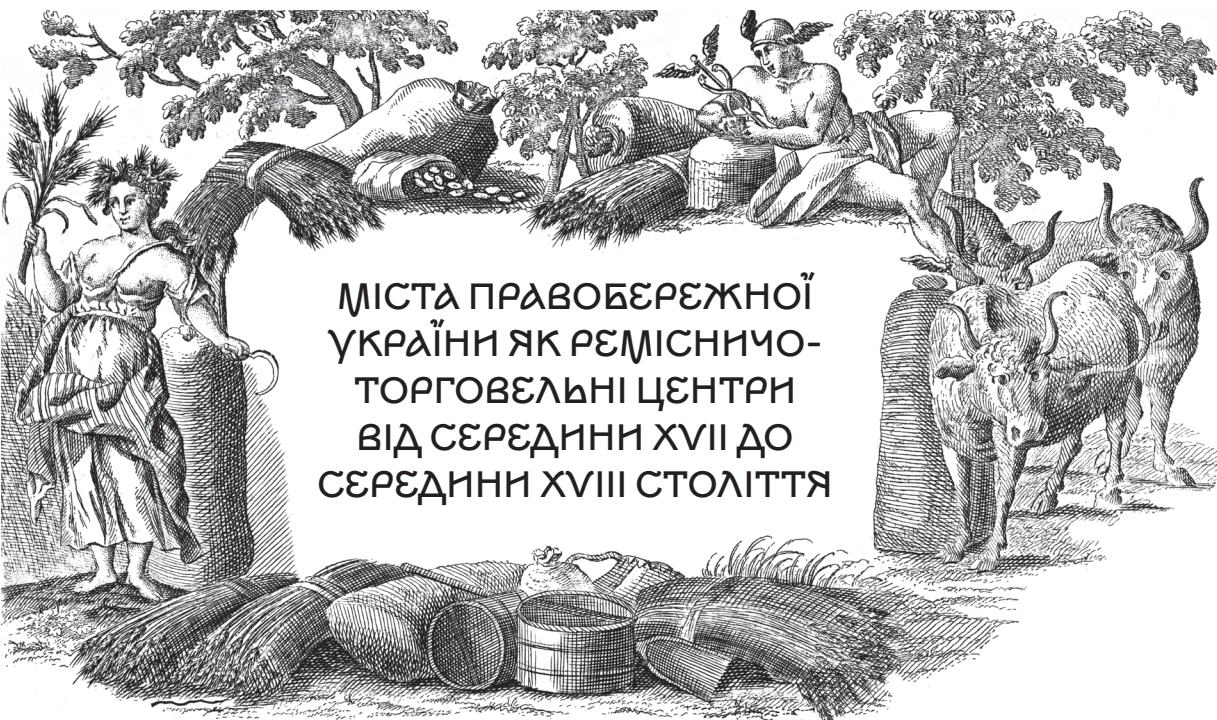
З точки зору державного права Речі Посполитої, місто – це поселення, мешканці якого шляхом урядового надання одержували право на торги і ярмарки. Правильність такого визначення підтверджує грамота короля Сигізмунда III від 25 квітня 1589 р. білоцерківським міщанам, в якій прямо вказано: «... бо ярмарки і торги то само різницю межі мести і сели чинять...»²⁾.

Загалом у зв'язку з утвердженням на Правобережній Україні феодально-станового ладу Великого князівства Литовського тут змінилося значення староруського поняття *місто*. Відтепер *городом* називався замок, а поселення довкола замку, укріплене острогом, називалося «*место*»³⁾. За актовими джерелами Правобережної України XIV–XVIII ст., термін *место* має цілком певний

¹⁾[Для поняття *феодалне місто* автор використовує визначення, створене радянською історіографією. В. Отамановський розглядає феодальне місто як результат суспільного поділу праці, тобто як поселення з переважним ремісничим і торговим населенням, яке виникає в процесі поступового відходу мешканців від землеробства, викликаного розвитком внутрішнього ринку. (Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши.... Т. 1. С. 9–10.) Тимчасом історично зародки важливих міських осередків на Поділлі виникають як стратегічні оборонні пункти (Кам'янець, Вінниця, Брацлав), в яких розміщається крайова адміністрація, а довкола них для забезпечення потреб цих осередків зосереджуються ремісники і торговці. – А. 3].

²⁾Архив Юго-Западной России. Київ, 1907. Ч. 8, т. 5. № 106.

³⁾Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.): [предисловие] // Архив Юго-Западной России. Ч. 7, т. 2. С. 101.

МІСТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ ЯК РЕМІСНИЧО-
ТОРГОВЕЛЬНІ ЦЕНТРИ
ВІД СЕРЕДИНИ XVII ДО
СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

РОЗДІЛ I

§ 1. Політичний і суспільно-економічний розвиток Речі Посполитої від середини XVII до середини XVIII ст.¹⁾

<...>

§ 2. Політичне становище Правобережної України та її повторна колонізація в другій половині XVII і в першій половині XVIII ст.

Правобережна Україна в другій половині XVII ст. і в XVIII ст. межувала на південному сході із Запорозжям, яке входило до складу Російської держави, а на південному заході з Молдавією та іншими турецькими володіннями. Вона тоді складалася з чотирьох воєводств: Київського (Київський, Житомирський і Овруцький повіти; воєводський центр – спочатку Київ, а з 1667 р. – Житомир), Брацлавського (Брацлавський і Вінницький повіти, воєводський центр – Вінниця), Волинського (Луцький, Володимирський і Кременецький повіти, воєводський центр – Луцьк) і Подільського (Кам'янецький, Червоноградський і Летицький повіти, воєводський центр – Кам'янець-Подільський)²⁾.

¹⁾[Цей короткий параграф на шести сторінках є набором соціологізаторських та пейоративних щодо Речі Посполитої конструкцій, сформульованих відповідно до прийомів режимної історіографічної пропаганди, і не розкриває проблем, акцентованих у заголовку. Оскільки він у пізнавальному плані для сучасного читача є малоінформативним, його було упущено. – А. З.]

²⁾[Ґрунтовні сучасні дослідження адміністративного устрою Правобережної України виучуваного періоду, опубліковані Миколою Крикуном: *Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. Київ : Археогр. комісія ; Ін-т укр. археографії, 1993. 186 с. ; Його ж. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях : ст. і матеріали. Львів : Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2008. 412 с.; Його ж. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : ст. і матеріали. Львів, 2012. 702 с. – А. З.]*

<...> За Андрусівським перемир'ям 1667 р. від польського владарювання була звільнена тільки Лівобережна Україна, а Правобережну Україну із зобов'язанням її не заселяти одержала Польща¹⁾. Проте на Правобережній Україні боротьба українського народу з Польщею тривала. За Бучацьким трактатом 1672 р., крім окупованого Туреччиною Кам'янця-Подільського, «також в Межибожу і в Барі турки стали і в інших містах»²⁾. До числа цих міст належали Сатанів³⁾ і Шаргород, який став важливим опорним пунктом турків і навіть одержав назву Кучук-Стамбул, тобто Малий Стамбул⁴⁾.

1674 р. Вінницю зайняли поляки⁵⁾, але козаки, що займали Умань, віддали перевагу турецькому протекторатові⁶⁾. Це було результатом протурецької політики гетьмана Петра Дорошенка і формального його переходу 10 серпня 1668 р. під турецький протекторат. У 1675 р. і в наступні роки при наступі поляків на Південне Правобережжя Брацлав і Канів, що перебували під владою гетьмана П. Дорошенка, були спалені, а також жорстоко спустошені інші міста⁷⁾.

Згідно з наявними джерелами, ще на початку 1678 р. територія з містами Вінниця, Брацлав, Кальник, Немирів, Біла Церква і Канів належали Польщі⁸⁾, але наприкінці 1678 р. Вінниця і Неми-

¹⁾Савич О. А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. 1946. Кн. 2. С. 148 ; Костомаров Н. Руїна // Собр. соч. / Н. Костомаров. Санкт-Петербург, 1905. Кн. 6, т. 15. С. 345–346.

²⁾Летопись Самовида по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. Киев, 1878. С. 85–108.

³⁾Актова книга № 5860. Арк. 61–64.

⁴⁾Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa, 1845. T. 2. S. 1055.

⁵⁾Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1883. Т. 11. С. 432–434.

⁶⁾Baliński M., Lipiński T. Op. cit. T. 2. S. 1360–1361.

⁷⁾Летопись Самовида. С. 127, 145.

⁸⁾Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1884. Т. 13. № 104.

як раніше всі міщани, як в самому місті, так і в Старому місті і на Вінницьких Хуторах, «писалися славетними»¹⁾. Ця правова дискримінація передмістян не була тільки місцевим явищем, але широко застосовувалася в соціально-економічній політиці міст Правобережної України в період панування в них новопосталої буржуазії. Це підтверджує «Ординація судів Кременецького вй-твства» від 27 січня 1767 р., в якій арт. 34 говорить:

«Добре, щоби кожен мав свій титул, всюди вживаний. Тому належить писати такі титули відповідно з гідністю кожного: міщанин – славетний, передміщанин – чесний (*uczciwy*) ... селянин – робочий...»²⁾.

У згаданій скарзі міського писаря Грабінського добре описана хижацька експлуатація буржуазії, що народжувалася, торговельно-промислових прав міста і захоплення міських земель. Далі подано в скороченому вигляді такі витяги:

«... не лише самі Миклашевські, але і їхні предки були кр-атурами вінницьких старост і їхніми помічниками в гнобленні всіх громадян. Унаслідок цього вони незаконно присвоїли кращі садиби в місті і найбільші орні поля. Коли ж на підставі асесорських декретів обирали магістрат, Миклашевські шляхом впливу на неграмотних громадян одержали більшість голосів і пролізли до магістрату з усією своєю ріднею.

К. Миклашевський та інші, маючи власні винокурні і виробляючи в них різноманітні спиртні напої, на шкоду місту захопили до своїх рук належне місту право пропінанції і всі решту міських доходів, завдавши місту збитків на кількасот

¹⁾Актова книга № 4687. Арк. 21–24. № 16. [І справді, з боку старости це була дискримінація, оскільки він у супереч старим привілеям ще XVII ст. перевів мешканців передмість зі статусу міщан-славетних у статус підданих-робочих. – А. З.]

²⁾Цит. за ст.: *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. 1868. Кн. 12. С. 786–789.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Абрамко, дубенський торговець-скупник 101
Абрамович Лейба, «шпитальний господар» єврейського шпиталю
у м. Дубні 253
Август III, король Речі Посполитої 98, 106, 118, 127, 136, 140, 143, 169, 246,
337, 339, 403, 405, 407, 409
Адамович Андрій, цехмістр (м. Ковель) 226
Адамович Іван, опікун (м. Ковель) 226
Айзика, дубенський купцір 101
Александр, великий князь литовський 198
Александрович Кіндрат, міщанин (м. Ковель) 226
Александрович Фроїм, мешканець м. Бара 411
Алембек В., відомий львівський лікар 253
Альберті, «доктор Летичівського повіту» 578, 582
Андрей, кам'янецький міщанин, цирульник 287
Андрій, слюсар-міщанин (м. Балта) 420
Андрій, цирульник (м. Бар) 290
Андрух із с. Липівки, звинувачений (м. Сатанів) 555
Анна, дружина мельника Антонія з передмістя Карвасари
(м. Кам'янець-Подільський) 271
Анна з околиць м. Сатанова 546
Анна, сатанівська міщанка 260
Антоницький Максим, майстер чоботарського цеху (м. Кременець) 542
Антоній, мельник з передмістя Карвасари (м. Кам'янець-Подільський) 270
Антонович Володимир, український історик 8, 14, 31–34, 49, 50, 78, 97, 121, 144,
145, 163, 179, 181, 196, 207, 213, 214, 227, 228, 230, 242, 245, 248, 276–278,
281, 289–291, 293, 294, 330, 340, 560
Артапук В., міщанин м. Вінниці 524

Б

- Бабенко А., чорнобильський міщанин 416, 425
Бабич Дем'ян, конокрад 538
Бабищенко Гр., міщанин м. Кам'янця-Подільського 227

¹⁾Імена мемуаристів, літописців, хроністів та дослідників подано *курсивом*.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 52, 355, 360, 366, 462
Азербайджан 38
Аккерман, м. та фортеця 362, 363
Аннопіль, м-ко (Луцький повіт) 404

Б

Бар, м. 59, 66, 69, 70, 112, 115, 122, 128–132, 134, 159, 161, 187, 189–191, 208, 211, 231, 233, 242, 243, 245, 246, 249, 255, 269, 270, 273, 285, 290, 294, 306, 358, 359, 361, 378, 385, 386, 407, 410, 412, 528, 546, 551, 581
Баранівка (Кременецький повіт), м-ко 106
Барапів, с. (Житомирський повіт) 331
Барапівка, с. (Житомирський повіт) 328, 333
Барапівська рудня на р. Лісна 332, 333
Баришівська рудня 331
Барське староство 76, 128, 129, 189
Барткова рудня в околицях м. Чуднова 328
Батіг, м. 125
Башинського рудня в околицях м. Чуднова 327
Бендери, м. 313, 361–363, 372
Бердичів, м. 96, 112, 125, 209, 323, 344, 359, 424, 438, 443, 456, 460, 461, 463–465, 535
Бережне, м-ко (Луцький повіт) 326
Берездів, м-ко (Луцький повіт) 340
Березівка, р. 334
Березниця, м. (Луцький повіт) 326
Бершадь, м. (Брацлавський повіт) 319
Беселин, с. 558
Битні, с. 551
Біла Церква, м. 66, 73, 96, 336, 357, 362, 368, 374, 393, 428, 430
Білики, с. (в районі м. Ржищева) 426
Білилівка, с. 77
Білки, с. біля м. Кременця 555
Білозор, м-ко Черкаського староства 321
Білорусь 25, 51